

МЕЖДУМЕТИЯ И ПАРАЛИНГВИСТИЧНИ СРЕДСТВА В БЪЛГАРСКИ И ЧЕШКИ ЕЗИК

Катерина Томова

(Пловдив, България)

В текста е направен опит, от една страна, да се проследи и изясни връзката и отношенията между междуметията и паралингвистичните средства и да се конкретизират начините, по които те функционират като вербално-невербални сегменти в комуникативния акт. От друга страна, се стремим да установим степента на съпоставимост на явленията в българския и чешкия език.

През последните десетилетия т.нар. език на тялото е обект на проучване и коментар от гледните точки на най-разнообразни специалисти – психиатри, психолози, социолози, психотерапевти, PR специалисти, политолози и др. Всички обаче отчитат съществена роля на неverbалните средства за осъществяването на успешен комуникативен акт – статистически те са над 80% спрямо дела на езиковите средства.

Нашата тема доби очертания в процеса на работата ни върху едно по-обширно сравнително изследване на типологията на междуметията в българския и чешкия език. В това съобщение ще се опита да проследим и изясним връзката и отношенията между междуметията и параезиковите средства, както и да установим степента на съпоставимост на явленията в двата езика. Фактическият материал е извлечен от студията на М. Виденов „Към българската паралингвистика“, от статията на К. Ничева „Наблюдения в областта на българската паралингвистика“, от текста на И. Раев „Български и чешки паралингвистични средства в сравнителен аспект“. Включваме, разбира се, и резултати от пряко и целенасочено самонаблюдение и наблюдения върху изяви на носители на двата езика (вкл. от филми, телевизионни предавания, реклами). Ясно съзнаваме недоста-

тъците на емпиричния материал – малък обем, регионалност (Виденов изследва пернишката речева ситуация), известна времева неактуалност (последното изследване, с което работим, е от 1995 г.), липса на конкретни паралингвистични проучвания в чешки език и др. Съзнателно обаче в настоящата статия отбягваме примери от художествената литература, за да се докоснем възможно най-близо до живата реална комуникация.

Въпреки че паралингвистиката вече отдавна не се смята за нова наука, все още съществуват различия относно границите на проблематиката ѝ. Както е известно, още през 1929 г. на Конгреса на славистите филолози в Прага Б. Хавранек споменава бегло жестовете като част от факторите, които допълват и съпровождат устната реч и които би следвало да станат обект на лингвистичен анализ. Оттогава параметрите ту се ограничават само до звукови явления (т.нар. фонация), ту се разширяват до най-обща семиотика на човешките движения. Чешките учени, повечето от които социални психолози, изключват кинесиката от невербалните прояви на комуникацията и се съсредоточват върху акустичните (Кршивохлави, Вавра). Чисто езиковедските проучвания в областта се броят на пръсти (вж. М. Некула). Ние приемаме схващането на М. Виденов, според когото паралингвистиката най-общо се занимава с „невербалните средства-сегменти във вербалната система“ (Виденов 1982:20). Към тях се отнасят интонацията, силата и тембъра на гласа, разстоянието между комуникантите, положението на тялото, но най-вече жестовете и мимиките, т.нар. кинема. „След езика жестът е най-изразителното изразно средство, а теоретиците твърдят, че с помощта на ръката могат да се направят до 700 000 комуникативни знака“ (ЕРЧЕ 2002: 152). Определен жест или мимика изпълняват комуникативна функция, т.е. смятат се за същински паралингвистични средства (ПС), само тогава, когато имат целенасочен волеви характер. Участникът в даден речеви акт решава да използва съответната кинема по различни причини – отдалеченост между комуникантите, необходимост от проява на деликатност, навик, удобство, онагледяване и подсилване на изказа, демонстрация на субективна модалност и др., но изборът му винаги е съзнателен.

Дълго време negliжирано, междуметиято все повече привлича интереса и вниманието на учените (Амека, Борисова, Вежбицка, Въттов, Златев, Ницолова, Петрова, Поджи, Шаронова, Хауге и др.). То става обект на различни семантични, морфологични, синтактични и стилистични проучвания. Появяват се и първите съпоставителни изследвания (И. Леков, Сл. Величкова, Кр. Петрова, Ив. Златев, К. Томова). Обикновено граматиките характеризират междуметията като неизменяема част на речта, която няма конкретно понятийно лексикално значение, не назовава, а изразява непосредствено отношението на говорещия към обекта на говорене или наподобява различни шумове и звуци. Сравнено с другите части на речта, междуметията притежава уникални характеристики – специфична фонетична оформеност, семантична многозначност/многоизразност, възможност за удвояване и дори утрояване, висока видова разновидност, синтактична самостоятелност, прагматична и дискурсна натовареност. Фактът, че междуметията функционират в периферията на езика, ги превръща в своеобразен мост между вербалната и невербалната комуникация и обуславя честата им съвместна употреба с ПС. Нещастливо Ф. Амека ги нарича вокални или езикови жестове (Амека 1995:106).

Ще се опитаме да очертаем сходствата между двата вида комуникативни средства, изхождайки все пак от междуметията, които са основни и независими по отношение на кинемите, тъй като „естественият (вербалният) език заема централно и самостоятелно място сред другите семиотически системи – неговата универсалност се състои в това, че може да ги замества, докато обратното е възможно само частично – при определена обстановка и на определени сегменти“ (Виденев 1982:16)

Неизменяемост на формата

Подобно на междуметията, ПС са само онези жестове и мимики, които са конвенциализирани, т.е. между членовете на обществото е налице неписана уговорка какво изразява и в какви ситуации може да бъде използван даден жест. Затова някои от кинемите носят ярка национална специфика и изучавайки чужд език, се налага да изучаваме и чуждите кинемати. Например в италианския

език жестът „маркиране на християнски кръст пред тялото“ изразява достоверността на съобщението („Така е!“, „Наистина!“, „Заклевам се!“). Съществуват кинематики, които, въпреки че са сходни или идентични по форма, имат различна семантика. В чешкия език, за да повикаме някого, обикновено използваме показалеца на лявата или дясната ръка с обърната нагоре длан. В източните култури обаче същият жест има неприличен характер. Има и жестове, които ако не са реализирани в съответния подходящ контекст като съпровождат или компенсират вербалния израз, нямат характер и стойност на ПС. Например подръпване (обикн. два или три пъти) с палец и показалец на ревера на дрехата + *Аман!*, *Бактън!*, *Оф!*, *Уф!* или без вербален компонент, но обусловено от контекста, изразява досада. Без адекватен контекст очевидно жестът не е ПС – говорещият просто оправя дрехата си.

Липса на називна функция

Ако междуметията най-общо изразяват субективна модалност или наподобяват, то за кинематиките като второстепенно съпътстващо или компенсиращо средство това са основни функции. Изключение в това отношение е посочването на лица и предмети с показалец с длан, обърната надолу, ако условно приемем, че актът на показване е своеобразен начин на невербално назоваване.

Ономатопеите (пляс!, трак! –сàk!, свак!) по понятни причини съответстват на кинематики, които имитират образа, а не звука. Напр. отваряне и затваряне на показалеца и средния пръст с длан, перпендикулярна на земята (имитиране на движението на ножици) + *кръц!* (*кръц-кръц!*)/+ *fik!* (чеш.ез.)

Функционално-семантични характеристики

Съществуват множество класификации на междуметията с оглед на функциите на езика и въз основа на речевия акт, но ние приемаме тази на академичната чешка граматика (ГЧЕ 1987:242). Струва ни се, че в известна степен тя би могла да бъде съотнесена и към кинематиките.

Емоционално-експресивните междуметия са най-голямата група. Те изразяват емоционалното отношение на говорещия към комуникативната ситуация като цяло или към обекта на говорене и придават силна експресивност на изказа. Често този тип между-

метия са придружени или направо изместени (напр. вулгаризмите) от ПС, които подчертават и засилват, т.е. дублират, или компенсират емоционално-експресивния характер на междуметието.

Тази категория междуметия се характеризира с висока степен на многозначност (многоизразност), която бива свалена точно с помощта на ПС – най-често интонация и жестови и/или мимически кинемати.

Напр. *Боже!* + плясване по челото с едната ръка

Panebože! (в чешки езиков контекст) + същата кинемата

И двете междуметия могат да изразяват цяла скала от емоции, но съпроводени от описаната кинемата, се трансформират във вербално-невербален сегмент от речевия акт, изразяващ смущението, притеснението на говорещия от факта, че си е спомнил, вероятно късно, нещо, което е трябвало да бъде свършено по-рано.

Следователно ПС, наред с контекста, снемат многозначността и подпомагат конкретната реализация на междуметието. От друга страна, извън определен контекст самата кинемата губи функционално-семантичната си натовареност и се превръща просто в произволно движение на човешкото тяло. Дори когато дадена мимика или жест напълно заместват междуметието, контекстът и речевата ситуация са тези, които ги декодират и ни помагат да разберем значението на компенсираното вербално средство.

Напр. и в българска, и в чешка езикова среда кимване с глава може да означава следното:

1. Знак за съгласие – „Да!, Добре!“ (В японската култура същата кинемата означава само, че разбират това, което казвате, но не и съгласие.)

2. Знак за поздрав и при среща, и при раздяла – „Здравей (-те)!, Довиждане!“

3. Знак, че слушаме внимателно и разбираме – „Ясно! Разбирам! Аха!“

4. Знак за изразяване на благодарност – „Благодаря!“

Контактовите междуметия най-общо служат за установяване, поддържане и приключване на акта на комуникация. Подобна е функцията и на контактовите кинемати.

Напр. *Стой! Стоп!* + протегнатата ръка с изправена длан с прибрани пръсти

Stůj! Stop! + същата кинема

Марш! + енергично движение с изправен показалец, обикн. отляво надясно

Marš! + същата кинема

Внимание! + изправен показалец на лявата или дясната ръка

Pozor! + същата кинема

Отношението на ПС спрямо езиковия елемент отново е допълващо (комплементарно) : „колкото кинетичният елемент в комуникативната ситуация е по-богат, толкова по-смпъл може да бъде езиковият“ (ПГЧЕ 1995:733). В най-голяма степен това се отнася за вулгарните жестове – т.нар. „кукиш“, изправен среден пръст, поставяне на едната ръка на сгъвката на лакътя на другата и последващо рязко изправяне и др., и за етикетните кинемати – подаване на ръка за поздрав + усмивка. (Посочените като примери кинемати функционират и в чешка езикова среда.)

Сред контактовите междуметия има един тип, при който не регистрирахме употреба с ПС. Това са вторични междуметия, образувани от императивни форми на имена, главно от регистъра на разговорната и жаргонната лексика като *пич*, *майна*, *готин*, а в чешки език *šče*, *vole*.

Звукоподражателните междуметия (ономатопеи) се разграничават от другите два вида и продължава да е спорен въпросът дали изобщо става дума за междуметия. Поради фонетично, морфологично и синтактично сходство, а и по силата на традицията, ние ги приемаме за междуметия.

Към тази категория се отнасят и т.нар. глаголни междуметия (или междуметни глаголи), става дума за съкратена основа на глагола. На практика този клас лексеми е отворен, тъй като от почти всеки глагол може да бъде образувано подобно междуметие. Когато семантиката на глагола не е звукова, смятаме, че междуметията е по-подходящо да бъдат наричани образоподражателни, защото по своеобразен начин имитират „образа“ на глаголното действие, добавяйки и отношението на говорещия към цялото съобщение. В

жанра на комиксите изобилства от подобен род лексеми (муш!, фръц!; šup!, žblunk!)

В контекста на разглежданата проблематика между междуметията и ПС с оглед на употребата им се оформят два типа отношения:

А – перманентна употреба на междуметията с ПС

Б – факултативна употреба на ПС

Преди да пристъпим към представянето на конкретни примери, се налага да направим някои уговорки.

В изследването си включваме само онези случаи на употреба на междуметие и ПС или на ПС, компенсиращо междуметие, при които е налице относителна синтактична самостоятелност. Следователно извън обсега на интереса ни остават примери от типа *Ей + ПС за повикване* (напр. с показалец). По същата причина не коментираме кинемите за потвърждаване и отрицание, тъй като с малки изключения нямат междуметна употреба за разлика от частиците *Да! и Не!*. Ще отбележим само, че начинът за прословутото, обратно на европейското, изразяване на съгласие и несъгласие често се опростява. Движенията на главата са специфични и строго определени и не са идентични на чешките (и на европейските) кинемии с противоположно значение. Според нас известна трудност за чужденците и вероятна възможност за недоразумения е всъщност наличието и произволното комбиниране на четири кинемии със значение *да/не* – две по европейски модел и две „наши“. (Интересна теза за произхода на характерните български жестове предлага Цезия Механджиева.)

Въпреки че между първичните междуметия (о, ох, а, ах и др.) и акустичните фонационни паралингвистични прояви (крясъци, викове, въздишки и др.) има съществена разлика, ние ще представим и тях. Първо, те изпълняват сходна на междуметията функция в комуникативния акт, като при това наред с полуартикулираните звукове, има и напълно артикулирани. Второ, според енциклопедичния речник на чешкия език „основен критерий за диференцирането на междуметията и паралингвистичните звукове е отношението между графичната и звуковата им форма. Някои междуметия представляват установена графична реализация на често срещани звукове, имат стабилизирано значение (напр. изразяват съгласие, удоволствие,

отвращение), а други нямат такава реализация. В случай, че се налага да се отразят графично, нормата е разколебана и индивидуална.“ (ЕРЧЕ 2002: 56)

Табл. 1. Вербално-невербални сегменти в българския и чешкия език с най-висока фреквентност

Междуметие/ фонационно средство	Описание на ПС (кинема/мимика)	Семантика на вербално- невербалния сегмент	Тип на отношението междуметие - ПС	Забележка
<i>тц-тц-тц/ ц-ц-ц</i>	леко наклонена настрани глава и повдигнати вежди	учудване	А	
<i>пу/пфу/дифузен звук <u>ъ</u>/ язък</i>	рязко движение на свита в лакътя ръка с изправени пръсти	възмущение, яд, недоволство, съжаление, презрение	Б	женски жест
<i>на-на</i>	потупване с дясната ръка на лакътя на лявата	„Върви по дяволите!“	Б	женски жест
<i>на-на/ нъц- нъц/нъцки /зър-зър (дзър- дзър)</i>	потупване с юмруци, поставени един върху друг	злорадство; „Завиждай ми! Ядосвай се!“	А	детски жест
<i>дифузен звук <u>ъ</u></i>	изплезване на език	злорадство; предизвикателство	Б	женски и детско- юношески жест
<i>на/майната ти!</i>	изправен среден пръст; по-рядко - палец между свити показалец и среден пръст	ругаене	Б	вulgарен мъжки жест
<i>Моля!</i>	събрани като за молитва длани	молба	Б	
<i>Стой!/Стоп!</i>	изпъната напред ръка с отворена длан	сигнал за прекръпяване на някакво действие	Б	
<i>Марш!/Вън!</i>	движения с изправен показалец отляво надясно	сигнал към някого да напусне	Б	
<i>Ало!/Ей!/Ехо!</i>	махане с длан, обърната навън	привличане на внимание	Б	
<i>Моля!/Заповядай (-те)!</i>	движение с обърната нагоре длан с изпънати пръсти в посока на поканата	покана	Б	

<i>Ей!/Ало!/дифузен звук ХМ</i>	размахване на показалец перпендикулярно на тялото	заплаха, предупреждение, закана	Б	
<i>Благодаря!/Мерси!</i>	кимване с глава; ръкостискане	благодарност	Б	етикетни кинемии
поздрави при среща и сбогуване: <i>Здравей!/Здрасти! Добрутро! Чао! Довиждане!</i> и др.	кимване с глава; ръкостискане; махане с отворена длан и свита в лакътя ръка	поздравяване	А/Б	А – при реплика-стимул
<i>Пшт!/Шъм!/ Шшт!/ Шшш!/Шт!Сст!</i>	показалец, притиснат към устните	подкана да се пази тишина	Б	
<i>Ууу!/ Пууу!/Пфуу!Ъъ!</i>	мимика – сбърчен нос и опънати назад устни	отвращение, погнуса	Б	
<i>Дифузен звук ХЪМ</i>	юмрук, размахван към собственото лице; имитиране с ръка на обезглавяване	закана, заплаха	Б	
<i>Дифузен звук ЪХМ/ММММ</i>	движение на китката със събрани палец, показалец и среден пръст	удоволствие от храна и напитки	Б	
<i>Аман!</i>	Посочване с длан върха на главата	Досада; „Омръзна ми!“	А	
<i>Пу-пу!</i>	почукване със свити пръсти по близък предмет или по главата; подръпване на меката част на ухото/ушите	опасение изреченото да не се осъществи	А	
<i>Боже!Господи!/Божичко!/ Божке!/Мале!/Майчице!</i>	прекръстване	удивление, стъписване	Б	
<i>Окей!</i>	вдигнат нагоре палец; кръгче, образувано от палеца и показалеца	задоволство; „Всичко е наред!“	Б	
<i>Ахой!/Nazdar!/ Чау!/Nashle!/Pa!/Čus!</i>	ръкостискане; кимване с глава; махане с длан и свита в лакътя ръка	поздравяване	А/Б	А - при реплика-стимул

<i>Stůj!/ Stop!</i>	изпъната напред ръка с отворена длан	сигнал за прекратяване на някакво действие	Б	
<i>Kiš-kiš!</i>	триене на показалеца на дясната ръка с показалеца на лявата	злорадство; „Завиждай ми!“, „Ядосвай се!“	А	
<i>Marš!/Ven!/ Vypadni!</i>	движения с изпънат показалец отляво надясно	сигнал към някаго да напусне	Б	
<i>Prosím!</i>	движение с отворена длан в посока на поканата	покана	Б	етикетна кинема
<i>Pozor!/Bacha!</i>	изправен показалец	предупреждение	А	
<i>Tytyty!</i>	движения напред и назад с изправен показалец	закана, предупреждение	Б	
<i>Mñam!</i>	движение на китката със събрани палец и показалец	удоволствие от храна и напитки		
<i>Fuj!/Pfu!</i>	мимика – сбърчен нос и опънати назад устни	отвращение, погнуса	Б	
<i>Panebože!/Ježíš! u др.</i>	прекръстване	удивление, стъписване	Б	архаичен жест
<i>Ssss!</i>	показалец, допрян плътно до устните	подкана да се пази тишина	Б	
<i>Oukej!</i>	вдигнат нагоре палец	задоволство; „Всичко е наред!“	Б	
<i>Dík!/ Děkuju!</i>	кимване с глава; ръкотистикане	благодарност	Б	етикетни кинеми

Без да има претенции за изчерпателност, направеният преглед на вербално-невербални сегменти с междуметен характер от комуникативния акт налага следните заключения:

1. Говоримата реч и в българска, и в чешка езикова среда изобилства от междуметия, съпроводени или заместени от ПС, тъй като точно чрез междуметията в най-чист вид се проявява емотивната функция на езика.

2. И в двата езика преобладават сегментите от тип Б, при които паралелната употреба на междуметие и ПС не е задължителна. Разбира се, като вербално средство междуметието има управляваща функция по отношение на параезиковите елементи. В същото време обаче колкото по-изразителен и по-конвенциализиран е един жест, толкова по-често компенсира напълно лексемата и се превръща в своеобразно жестово междуметие.

3. Подобно на междуметията, кинемите, освен общоразпознаваеми, могат да носят и ярък етнокултурен характер. Например българските „цъкам с език“ или „чумосвам“ не се срещат в чешка езикова среда. Но като цяло не установихме съществени разлики между българските и чешките ПС. Известна асиметрия съществува в честотата на употребата. В чешката езикова практика показването на среден пръст, придружено от вулгарен израз, напр., се появява значително по-рядко.

Проучването на вербалното и невербалното в контекста на съпоставката на два родствени езика би допринесло за конкретизирането и разрешаването на някои спорни социолингвистични, паралингвистични и етнолингвистични аспекти на речта.

БИБЛИОГРАФИЯ

Амека 1992: Ameka, F. Interjections: The universal jet neglected part of speech. // *Journal of Pragmatics*, 18, North-Holand, 101–118.

Виденов 1982: Виденов, М. Към българската паралингвистика. БАН, София, 1982.

ГЧЕ 1987: *Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví*, Praha, 1987.

ЕРЧЕ 2002: Karlík, P. M. Nekula, J. Pleskalová. *Encyklopedický slovník češtiny*, NLN, Praha, 2002.

Механджиева 1995: Механджиева, Ц. За някои паралингвистични форми на отрицание и съгласие в българската традиция. // *Проблеми на социолингвистиката IV*, 87–90.

Ничева 1988: Ничева, К. Наблюдения в областта на българската паралингвистика. // *Съвременен български език. Доклади 3*, 305–316.

ПГЧЕ 1995: Karlík, P., M. Nekula, Z. Rusínová. *Přnguční mluvnice češtiny*, NLN, Praha, 1995.

Раев 1995: Раев И. Български и чешки паралингвистични средства в сравнителен аспект. // *Съпоставително езиковедие*, № 4–5, 10–16

INTERJECTIONS AND PARALINGUISTIC INSTRUMENTS IN THE BULGARIAN AND THE CZECH LANGUAGES

Katerina Tomova
(Plovdiv, Bulgaria)

In the paper an attempt is made to study and explain the connection and the relations between the interjections and the paralinguistic instruments and to specify the modes according to which they function as verbal-nonverbal segments in the communication act. On the other hand, the author aims at determining the possible level of comparison between the phenomena in the Bulgarian and the Czech languages.